

Telkek és tartozékaik a késő középkori Atya birtokon

EZERNÉGYSZÁZKILENCVENHATBAN Atyai Ispán Kálmán és rokona, Döbrési István sajátos körülmények között megosztak Atya birtokon.¹ Az osztozkodásról kiállított oklevél révén megismerhetjük a késő középkori Atya falu területének egy részét. Szinte besétálhatunk a határai közé. Tanulmányunk arra irányul, hogy az osztozkodás szokottnál részletesebb adatait számba véve egyrészt a birtokon belüli topográfiai megnevezések továbbélését kitapintsuk, másrészt következtetéseket vonjunk le az érintett telkekre vonatkozóan. Mindenekelőtt azonban, a körülmények jobb megértése érdekében, vizsgáljuk meg a birtokos családról és a településről fennmaradt középkori adatokat.

AZ ATYAIK

Az Atyaiak első generációja 1319-ben tűnik fel forrásainkban. Ekkor Veszprém megye néhány köznemesi famíliájának tagjai dúlták Lőrinte nembeli (Essegvári) Tamás birtokait.² Az itt szereplő Atyai Pál fia: Péter a család első ismert tagja. Apjáról, Pálról, a nevén kívül semmit sem tudunk, mint ahogy a család Árpád-kori története sem ismert. Adataink a XIV. század közepén szaporodnak meg. Péter fia: István a megyei kisnemesek szo-

¹ Ma Attyapuszta Pápakovácsi határában.

² Anjou-kori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I. (1301–1321) Szerk. Nagy Imre. Budapest, 1878. 525. A hatalmaskodás mértéke túlmutat egy szokványos határvitán, 16 települést érintett szerte Veszprém megyében, és a cselekmények brutalitása is (gyilkosságok, templomok felgyújtása) mást valószínűsít. Esetleg a Kőszegiek 1319. évi lázadásával hozhatóak összefüggésbe az események. A támadókban talán korábbi Kőszegi famíliárisokat láthatunk.

kásos életét élte, környékbeli birtokokkal (Perecske, Polány) kapcsolatos pereskedések nyomán kerül a szemünk elé.³ Fiai (Domonkos, Mihály, Miklós) közül Domonkost csupán egyszer említik egy Ajkán elkövetett hatalmaskodás kapcsán (testvéreivel együtt). Miklós ezen kívül még feltűnik egyszer Mihály mellett a Kovácsiak elleni perben. Több adatunk e két testvéréről nincs. Mihály kiemelkedik e generációból, sőt lényegében az ő utódaiban él tovább az Atyai család. Mint majd látni fogjuk, a XV. század közepén, második felében feltűntek olyan Atyaiak (Atyai Besenyő Mihály, Atyai Ispán Kálmán), akiket nem tudunk Mihály ágának tagjai közé illeszteni. Egyik lehetséges magyarázatként az merül fel, hogy ők e két testvér (Domonkos, Miklós) leszármazottai. Bizonyítani azonban ezt a feltételezést, a rendelkezésünkre álló adatok alapján, nem lehet.⁴ Mihály a három testvér közül a legtevékenyebb, bár tevékenysége alig egy évtizedre terjedt ki. 1412-ben testvéreivel együtt részt vett Ajka dűlásában, 1414-ben családja nevében tiltakozott Kovácsi határjárásánál, két évvel később fivérével együtt pereskedett a Kovácsi családdal, majd 1419-ben, a korábban a javukra hozott nádori ítélet ellenére, fogott bírák révén kiegyezett a Kovácsiakkal.⁵ Gyermekei (Gál, János és András) közül András messze a család legaktívabb tagjának bizonyult. 1419-ben tűnt fel először (apja mellett, még nyilván gyerekként) testvéreivel együtt, majd 1438-ben már felnőttként Bocson Tamás fiaival kölcsönös örökösödési szerződést kötött. Ő tette a legnagyobb erőfeszítéseket, hogy a család birtokállományát növelje, és úgy tűnik a hagyományos stratégiák (pereskedés) mellett, új ötletekkel is előállt. 1447-ben Veszprém megye követe az országgyűlésen, ami egyértelműen közéleti aktivitást jelent.⁶ Bár az, hogy 1457-ben az ekkor feltűnő Besenyő-ág atyai részein ha-

³ 1343. DL 4090: atyai jobbágyság miatt pereskedik Heym fia Heymmel; 1355. DL 49955 és 1357. DL 49910, DL 49748, 1359. DL 41389: perecskei (ma: Bakonyföld) hatalmaskodás és határper; 1379. DF 207430: polányi határper.

⁴ Felmerül egy másik lehetőség is. A Besenyő-, és az Ispán-ág nőági rokonai Atyai Mihálynak és leszármazottainak. Itt (leánynegyed, hitbér címén) szerzett birtokrészekre telepedtek be, és vették új lakhelyükről a nevüket. [Lásd alább részletesen.]

⁵ 1412. DL 66231: ajkai hatalmaskodás; 1414. DL 86462, 1416. és 1419. DL 43791: konfliktus a Kovácsiakkal.

⁶ RADVÁNSZKY Béla–ZÁVODSZKY Levente: A Héderváry-család oklevéltára. I. Budapest, 1909. 251.

talmaskodott, azt mutatja, hogy a régi, jól bevált eszközöket sem vetette meg. Ez persze arra is fényt vet, hogy erőfeszítései nem jártak átütő sikerrel. Az elszegényedés elől való menekülés határozta meg további ismert ténykedését. Először törvényes eszközökhöz folyamodott, amikor 1458-ban zálogba adta atyai részeit, majd kétségbeesetten törvénytelenekhez. 1469-ben az atyai templom sekrestyében feltörte Besenyő Mihály és felesége ládáját, okleveleket és 500 ft értékű ékszert zsákmányolva.⁷ A záloggal kapcsolatos eljárásokban még 1483-ig emlegetik (mint a birtokot egykor zálogba adót), de az ügyeket már fia: II. Pál vitte.

Atyai Andrással párhuzamosan, a XV. század közepén élt Atyai Besenyő Mihály, akivel vagy a nagyapjuk, Atyai István a közös, tehát István valamelyik fiúgyermekének leszármazottja lehetett, vagy valamelyik leányának. Mindenesetre Atyán éltek, ez biztos. András itt támadta meg őket, és pusztította jószágait.⁸

András gyermekei, az utolsó ismert generáció a családban, és bizonyos jelek arra utalnak, hogy fiágon bennük kihalt az Atyai família (legalábbis ami Mihály leszármazottait, azaz a „főágot” illeti).⁹ Istvánt csak egyszer, az 1458-as zálogszerződésben említik, ekkor még biztosan gyermek. Lánytestvére: Katalin a tanulmány tulajdonképpeni tárgyát képező osztozkodásnál kerül elő, így róla később még lesz szó. Ennek a generációnak a központi figurája: II. Pál. Még apja, András adta zálogba Atyát a Himfieknek, de a zálogbirtokláshoz kapcsolódó kissé zavaros ügyekben már ő szerepelt a XV. század második felében. A dolog akkor kezdett összezavarodni, amikor,

⁷ Az ügy inkább a Bászti-Pinyei rokonságot érintette. Atyai Besenyő Mihály feleségének: Zsuzsannának az első férje: Bászti Benedek volt. Besenyő Mihállyal kötött második házassága után is magánál tartotta viszont a Básztra vonatkozó okleveleket. A vizsgálati parancs szerint Atyai András a Bászti-Pinyei rokonság bízgatására cselekedett. A templom kulcsát magához véve éjszaka belopózott (Besenyőék is Atyán éltek) a sekrestyébe, és feltörte a ládát. A ládában Básztra és Atyára vonatkozó okleveleket, valamint ékszereket talált. A dolog további érdekessége, hogy az oklevelek között volt egy ügyvédvalló oklevél, amelyben az özvegy korábban Pinyei Istvánt vallotta ügyvédjének. Pinyei ezt felhasználva Zsuzsanna asszony nevében a győri káptalan előtt felmentette Atyai Andrást minden követelése alól. DF 283810.

⁸ Csegei Tamás, Veszprém megyei szolgabíró vizsgálati jelentése szerint Atyai András Besenyő Mihály atyai kertjében annak számos disznóját megölte. 1457. DL 93273.

⁹ Későbbi, XVI. századi magukat Atyáról nevező nemesekre: ILA Bálint – KOVACSICS József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. Veszprém, 1964. 102.

valószínűleg még 1469-ben, Somlyói György (Atyai András sógora) és testvére Kelemen tapolcafői plébánost kiváltották a Himfiektől, pontosabban Himfi Imrétől Atyát. Azaz szintén zálog címén hozzájuk került. Ez azt jelentette, hogy ettől a pillanattól fogva az Atyaiak tőlük válthatták vissza. 1471-ben azonban Döbrönte Himfi Tamás nyitrai püspök pert kezdett Atya birtokért, mivel nem ismerte el unokaöccse, Himfi Imre lépését, amivel továbbadta a birtokot. Később a Hosszútóti és a Pápai család is magáénak vallott részeket zálog címén Atyán. II. Pál viszont az iktatási kísérleteknek rendre ellentmondott.¹⁰ Teljes peranyag sajnos nem maradt ránk, de azt tudjuk, hogy II. Pál végül erőszakkal próbálta visszaszerezni Atyát. Ennek nyomán újabb per kezdődött, és ítélettel elvesztette a birtokot. Ez az 1490-es évek elején történhetett, hiszen 1488-ban, a Veszprém megyei adólajstrom szerint még ő volt Atya egyedüli birtokosa.¹¹

Fontos szereplője a történetnek, így mindenképpen ki kell térnünk röviden Atyai Ispán Kálmánra és leszármazottaira. Csakúgy mint korábban a Besenyő-ágot, a család ezen tagjait sem tudjuk a családfába (illetve a „főágba”, Atyai Mihály leszármazottai közé) illeszteni. Ugyanaz a két lehetőség merül fel. Vagy István valamely másik fiának leszármazottai, vagy nőágon szereztek részt, pontosabban, valószínűleg csak lakhelyet Atyán. Kálmán mindenesetre a XV–XVI. század fordulóján többször is előkerül az oklevelekben. Feltűnik királyi emberként, valamint környékbeli családok (Hathalmi, Himfi, Essegvári) ügyvédjeként. Ő perelte el II. Páltól a birtokot, ő egyezett ki aztán az örököseivel, és ő adta ki özvegyének a női külön-jogok révén neki járó vagyonrészt. Ismert felesége: Ágota, fia: Pál, lánya: Katalin és unokája: János.¹²

¹⁰ 1480. DL 102614.; 1483. DL 102625.

¹¹ SOLYMOSI László: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. = Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Madarász Lajos. Veszprém, 1984. 205.

¹² Királyi ember Agyaglikon: 1495. DL 68457.; Hathalmiak ügyvédje: 1498. DL 70420.; Himfiak ügyvédje: 1499. DL 102672, 1500. DL 102683.; Essegváriak ügyvédje: 1502. DL 102690., 1503. DL 102691.

A CSALÁDI VAGYON

Az Atyaiak történetük során mindvégig a nemesség legalsó, legszerényebb vagyonú rétegéhez tartoztak. Birtokaikat nem tudták lényegesen gyarapítani. Ehhez nyilván hozzájárult a „rossz kezdés”, tehát az, hogy a köznemesség utolsó igazán nagy birtokszerző periódusában, I. Károly trónharcai során, amikor többen karriert csináltak, ők rossz döntéseket hoztak. A Kőszegieket támogatták, így a harcokból győztesen kikerült uralkodótól nem kaptak, nem várhattak adományokat.¹³ Egyedül Atya falut birtokolták teljes egészében, amelynek jobbágyságait ekkor még említik.¹⁴ A XIV. század során Perecskén, Lakon, Polányban volt részük, pontosabban pereskedtek birtokrészekért.¹⁵ Perecske és Lak esetében rokonsági kötelék révén, valószínűleg birtokban kiadott lánynegyed miatt lehetett jogigényük. Polány esetében ez kizárt, hiszen a bakonybéli apátságé volt. Egyik részbirtok sem lehetett sokáig a kezükön, ha egyáltalán birtokon belül kerültek valóban.¹⁶ Ami biztos: Atyai Andrásé volt a Veszprém megyei Ács és a Győr megyei Mezőszerecsen 1438-ban, hiszen Atya mellett ezeket a birtokokat ajánlotta fel a Bocsoriak számára kölcsönös örökösödési szerződésükben.¹⁷ Figyelemre méltó azonban, hogy Mezőszerecsenre 1464-ben a Pápai család kapott új adományt. Az oklevélben említést tettek arról, hogy a területet korábban a Mezőszerecseni Földvári család birtokolta, így az Atyaiak birtoklása itt is csak átmeneti és bizonytalan jogcímű lehetett.¹⁸ A Pápa melletti Ács úgy tűnik, huzamosabb ideig maradt az Atyaiak birtokában. 1465-ben a Pápai családdal egyezkedtek Ács ügyében¹⁹, majd 1507-ben tiltakoztak, ahogy az oklevél közlője fogalmazott, „Ácz birtok iránt”. Mivel csak Reizner

¹³ Nem egyedi eset, hasonló történt a Gencsi nemesekkel: DL. 2482. A Kőszegiek Pápa környéki térhódításáról még: DL 107269.

¹⁴ Veszprém-ben, a Szent György-napi vásáron gyűjtogatásért fogják el Atyai István két atyai jobbágyságát: Zemeynt és Pált., 1343. DL 40907.

¹⁵ Perecske: 1357. DL 49910.; Lak: 1359. DL 41389.; Polány: 1379. DF 207430.

¹⁶ Ez csak Lak esetében tekinthető biztosnak.

¹⁷ 1438. DF 274534.

¹⁸ 1464. DF 261495.

¹⁹ REIZNER János: A gróf Esterházi család pápai levéltára. = Történelmi Tár 16. évf. (1893) 4. sz. 616. Reizner szűkszavú utalásában nem derül fény az egyezség tartalmára.

János közléséből ismert ez az oklevél, többet erről a tiltakozásról sem tudunk. A rövid regeszta megfogalmazása viszont arra enged következtetni, hogy már nem voltak birtokon belül az Atyaiak. Az 1488-as adólajstromban nem szerepel Ács. A XVII. században tűnik fel újra a forrásokban, de már nem az Atyaikkal kapcsolatban.²⁰ Mindenesetre az egyetlen biztos jogcímen az Atyaiak kezén lévő birtok maga Atya volt. A több ágra szakadó család növekedése és a számottevően nem gyarapodó birtokállomány miatt kialakuló feszültség vezetett erőszakos eszközökhöz, előbb Atyai András, majd Atyai II. Pál részéről. Atyai Ispán Kálmán próbálkozott más karrierlehetőségekkel, ügyvédi működéssel, fia III. Pál azonban ismét egy birtokrész zálogba adásával menekült nehézségei elől.²¹

Atya birtok jövedelmezőségéről nem sokat tudunk, ami a jobbágytelkeit illeti, számuk fogyatkozását tapasztalhatjuk. Amikor 1458-ban zálogbaadták, 5 jobbágytelket említ az oklevél, igaz ebből csak kettő lakott, 3 lakatlan, de van a birtokon malomhely, sőt templom. A záloggal kapcsolatos oklevelekben mindvégig a három lakatlan, két lakott telket említik. Az 1488-as adólajstrom adatsora is 2 adózó jobbágyporta létét bizonyítja. Az 1496-os alább részletesen ismertetendő oklevélből nem tudjuk meg, hogy a birtokon hány jobbágytelek volt. Egy lakott telek és két lakatlan említése fordul elő a szövegben, de nem írja le az egész birtokot. Mindenesetre ez az adat nem mond ellent a lakott és lakatlan telkek előbb idézett megoszlásának.

ATYA FELOSZTÁSA

1496 előtt, pontosan nem ismert körülmények között Atyai II. Pál elvesztette birtokát, mivel, hatalmaskodásai miatt *sententia capitalis*-szal sújtották. Birtokait teljes egészében a felperes Atyai Ispán Kálmán kapta. Ő azonban nem sokkal később fogott bírák javaslatára visszaadta a birtokot Döbrési Istvánnak, akit az oklevél szövege szerint Atyai Pál örökösének tekintettek. A fogott bírák döntése azt is tartalmazta, hogy Ispán Kálmán bizonyos birtokrészeket megtarthatott magának. Az oklevél körülményesen

²⁰ Uo.

²¹ 1524. DL 47543.

fogalmaz, de pontosan, hiszen nem egy hagyományos birtokosztályról volt szó, hanem a birtok visszaadásáról, illetve a „visszaadó fél” kárpótlásáról.²²

Az oklevélből az is kitűnik, hogy Döbrési István milyen rokonságban állt az Atyai családdal. Édesanyja, Katalin Atyai András már említett lánya, azaz a birtokot elvesztő II. Pál testvére. Katalin a szomszédos birtokos Döbrési Györgyhöz ment nőül, és ebből a házasságból született Döbrési István. Az pedig, hogy nagybátyjának, II. Pálnak ő volt az örököse, aligha képzelhető el másként, minthogy a már többször emlegetett Mihály leszármazottai, azaz a „főág” fiágon kihalt. Természetesen még ebben az esetben is fiúsításra volt szükség, amire vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, de Ispán Kálmán az öröklés rendjével kapcsolatban semmi ellenvetést nem tett, azaz jogilag kifogásolhatatlan lehetett.

Akárhogyan is történt, figyelemre méltó az osztozkodás maga. Engel Pál kimutatta, hogy a XIV. század közepétől a korábbi területosztály helyett, a telekosztály vált kizárólagossá.²³ Atyán is ezzel találkozunk, hiszen Ispán Kálmán része 2 lakatlan jobbágytelek lett tartozékaival együtt. Ami különlegessé teszi ezt a felosztást, az, hogy mivel deserta, tehát külsőségeiket korábban elvesztett beltelkekről volt szó, külső telekrészeket kellett újonnan hozzájuk csatolni. Nem teheték meg, hogy egyszerűen utaljanak a beltelkekhez kapcsolódó tartozékokra és haszonvételekre általában, hiszen ez a kapcsolat a telekszervezet két része között az osztozkodáskor már nem állt fenn.²⁴ Kénytelenek voltak pontosan megnevezni, újra meghatározni a külső telekrészeket. Az oklevélből tehát részletes ismereteket szerezhetünk a késő középkori Atya határának egy részéről. Ráadásul a határrészek, dűlők meghatározásakor értelemszerűen a környéküket is említik, azaz nem csupán az Ispán Kálmán részére kimért területekről szerezhetünk ismereteket a szövegből, hanem a környezetükről is. Ezzel pedig, ha nem is teljes, de az átlagosnál valamivel pontosabb képet nyerünk legalábbis a birtok egy részé-

²² 1496. DL 46339., kiadása: DRESKA Gábor: A pannonthalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára III. (1439–1499). Győr, 2010. 310–312. Az ügy előzményeit is ebből az oklevélből ismerjük.

²³ ENGEL Pál: Birtokosztály és családképződés. = Honor, vár, ispánság. (Válogatott tanulmányok). Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 2003. 625–637.

²⁴ Deserta telkek értelmezéséhez: NEUMANN Tibor: Telekpusztásodás a késő középkori Magyarországon. = Századok 137 (2003) 4. sz. 849–884.

ről. Figyelmünk elsősorban a helynevek azonosítására, továbbélésére irányul, de emellett képet kaphatunk az Atya birtokon lévő jobbágytelkek nagyságáról is.

A TELKEK

Az Ispán Kálmán számára meghagyott részek közül elsőként a két jobbágytelket, pontosabban telekhelyet sorolják fel (*duas sessiones iobagionales sive duo loca sessionum ... edificiis omnino carentes*). Ezek tehát lakatlanok, sőt épületek sem álltak rajtuk. Megemlíti viszont az oklevél, hogy egymás mellett találhatók (*in uno ordine penes sese ... adiacentes*). A belső telki állományról van szó, amelyen tehát nem éltek jobbágyok. Délről a két jobbágytelket azonban a néhai Chyder Tamás telke (*sessio*) határolta. Ő sem élt már az oklevél kibocsátása idején, de ebben az esetben egy nem sokkal korábban még lakott telekről van szó. Ez tehát három a XV. századból ismert 3+2 telekből. A legvalószínűbb feltételezés az, hogy Ispán Kálmán a három elhagyott telekből kapott kettőt, a Chyder-féle telek pedig az egyik, 1488-ban még adózó telek. Chyder halálával ez is megürült, igaz valószínűleg egyelőre még csak átmenetileg.²⁵ A középkori Atya faluban járunk tehát. A két telekhelyről azt mondják, hogy egymás mellett déli irányban fekszenek, a Chyder-féle telek pedig velük délről határos. Egy észak-déli irányú utcavonal egyik oldala bontakozik ki ezekből az adatokból. A másik oldalon lehetett a maradék két (egy lakott és egy lakatlan telek). A településen templom állt, és minden bizonnyal egy nemesi kúria is. Igaz, alább a prediumoknál látni fogjuk, Boltházán is laktak Atyaiak, de bizonyosan volt idő, amikor a család legalább két ága, más esetben a zálogbirtokosok és zálogba adók egyszerre laktak a birtokon. Ez pedig azt feltételezi, hogy a faluban is állt nemesi hajlék.²⁶

²⁵ Nem sokára újratelepülhetett, mert 1531-ben még mindig van két adózó porta Atyán. ILA – KOVACSICS 1964. 102.

²⁶ 1457. Atyai András és Besenyő Mihály is Atyán él. DL 93273.; 1480-ban a zálogbirtokos Kelemen, tapolcafői plébánost Atyán, a zálogba adó Atyai II. Pált Boltházán idézték. DL 102614.

Az oklevélben a határból mintegy visszatekintve is megemlíti a települést. Az Atyáról Pápára futó út egyik oldalát úgy jellemzik, mint ami Tapolcafő felé esik, a másikat pedig, mint ami a falu felé (*versus villam*).

PREDIUMOK

Két predium, Bachod és Boltháza is Atya határai közé esett. Ezekben Árpád-kori települések korán pusztává vált maradványait láthatjuk, amelyek az évszázadok során Atya határai közé kerültek. Pontosabban Boltháza²⁷ esetében éppen e folyamat szemtanúi lehetünk. Atyai II. Pált 1480-ban itt idézték, tehát ott lakott, ugyanekkor ő mond ellent Boltháza iktatásának (a Himfiekkel szemben). Mindkét esetben részbirtokként (*portio possessionaria*) említik. 1476-ban és 1496-ban mint Döbrönte vár tartozékát önállóan sorolták fel Atya mellett. Ez a Himfi zálogbirtoklás periódusa, azaz a Himfiek legalábbis igényt tartottak rá bárki is ült ténylegesen benne. Később eltűnt Atya mellett Boltháza (Baltaháza) is a tartozékok közül. Megjegyzendő, hogy az 1458-as záloglevélben csak Atya szerepelt. Mindez azt mutatja, hogy jóllehet Atya birtok határain belül került, a nemesi lakóhelyül szolgáló predium nem olvadt be tökéletesen, megtartotta (vagy visszanyerte) valamilyen szinten az elkülönülését. Legalábbis egy darabig, 1496 után ugyanis végleg eltűnik a szemünk elől. A mellette fekvő rét lokalizálása révén a tapolcafői határ közelében lehetett (Vö. a Becsendaljáról írottakat). Bachodról nincs más középkori adatunk, viszont helynévként mind a mai napig fennmaradt. Az 1786-ban a Somogyi család atyai részeiről készült felmérésen és térképen „Bachodi dűlőként” szerepel. A Pápai járás földrajzi neveinek gyűjtése során pedig „Bacsod-ere”, „Bacsod-ér” helyneveket azonosítottak nagyjából ugyanazon a területen.²⁸

²⁷ Nem azonos a Gecse falu mellett fekvő egykori Boldaházával, amely hasonló névalakkal is szerepelt (Boltaháza, Bótaháza). Vö. SOLYMOSI 1984. 209.

²⁸ A térkép: Thállinger Frigyes: Ein Theil der Puszta Attya des Johann vom Somogyi. 1786. = MNL VeML XV. 11. Térképgyűjtemény. T 465. A térkép csak Attyapuszta Somogyi család által birtokolt egyik feléről készült, a közvetlenül Tapolcafővel határos részt, amely a Csúzy család birtoka volt, nem tartalmazza. Veszprém megye földrajzi nevei II. A pápai járás. Szerk. Balogh Lajos és Ördög Ferenc. (A továbbiakban: BALOGH–ÖRDÖG 1987.) Budapest, 1987. 243. (54/139.)

Bachod predium nem került Ispán Kálmánhoz, csupán a mellette lévő erdő meghatározásában szerepelt. Előfordult viszont dűlőnévként is (ld. ott). A predium „központja”, valamint a szántóföldjei elváltak tehát egymástól.

HATÁRRÉSZEK, DÜLŐK

A birtok felosztásának legizgalmasabb részei, ahol határrészek, dűlők neveit érintik. Ide soroljuk mindazokat a területeket, ahol holdban kimért földeket adtak át. Latinul több kifejezést is használtak rájuk vonatkozóan, bár nagy többségben egyszerűen „locus”-nak nevezték a határrészt. Egy-egy esetben „terra” illetve „terras arabiles”, egy harmadikban a „monticulus” kifejezést alkalmazták. Ez utóbbinál egészen egyszerűen azért, mert egy domb területéről volt szó. Végeredményben mindegyik egy határrész, tábla, dűlő sajátlagosan használatban lévő elnevezése volt.

Néhányukról csupán a nevük alapján tudunk bizonytalan következtetéseket levonni, pontosabb lokalizálásukra nincs módunk. Ilyenek a Kertalja²⁹, a plébános szántói³⁰, a Borsószer³¹, a Telek³², a Szabadföld³³, a Körtvélyfádombja³⁴, a Cheressen³⁵. Más esetekben viszont viszonylag pontosan meg lehet határozni a határrész, dűlő elhelyezkedését, és későbbi (XX. századig kiterjedő) használata is kimutatható.

Hosszútű (*Hozzwthy locus*): az 1786-os térképen „Hosszú tűs” dűlőt találunk, és a helynévgyűjtés során lokalizáltak „Hosszi-tus”, „Hosszutus” nevű

²⁹ „Locus”, vélhetően a belső telkek kertjeihez kapcsolódó szántóföldekről van szó.

³⁰ „Terras arabiles plebani”: Atyán 1469-ben bizonyosan állt templom. Bár plébánosát nem említik, mégis valószínűleg a számára elkülönített szántókról lehet szó. Az 1786-os térképen „Pap-rétje” nevű rét szerepel, de mivel az 1496-os oklevél szövege alapján nem tudjuk pontosan elhelyezni a szántóterületet, a kettő összefüggésével kapcsolatban nem tudunk határozottan állást foglalni. Mivel azonban később sem temploma, sem plébánosa sincs a pusztának, elképzelhető, hogy a „Pap-rétje” helynév korábbi, középkori hagyományra megy vissza.

³¹ „Locus”, kertműveléshez köthető, pontosabb lokalizálásához nincs elegendő adat. BALOGH-ÖRDÖG 1987. 239. 53/253.

³² „Locus”, a telki állományhoz való korábbi tartozásának emlékét őrizte meg a név.

³³ „Terra”, semmi egyebet nem tudunk róla.

³⁴ „Monticulus”, talán a falu melletti gyümölcsös része.

³⁵ „Locus”, a helynév olvasata bizonytalan, újkori másolatból származik. DL 20410.

területet, nagyjából ugyanott, mint ahol a térképen található. A középkori dűlőnév folytonosságát feltételezhetjük. Etimológiája nem ismert.³⁶

Malomszer (*locus*): Atya zálogba adása és az ehhez kapcsolódó bonyodalmak kapcsán említik a birtokon átfolyó patakon (Kis-Séden) lévő malomhelyet (*locus molendini*)³⁷, illetve éppen a tárgyalat oklevélben a malmot (és nem csupán malomhelyet). A Malomszer ehhez a malomhoz kapcsolódó szántóföld volt. A középkorból ezt az egy malmot ismerjük Atyán. Később legalább három működött itt.³⁸

Hosszú (*locus*): az 1786-os térképen található „Hosszú-dűlő”, és helynévként is ismert. Középkori kontinuitása bizonytalan a túl általános elnevezés miatt, de nem kizárható.³⁹

Kőmögött (*locus*): a helynévgyűjtés segítségével pontosan lokalizálható. Bizonyosan a középkortól folyamatosan (torzult alakjában ma is) használt dűlőnév. A Tapolcafő területére eső Bótakő mögötti dombot, amely négy falu határához (Pápakovácsi-Atya, Döbrönte, Ganna, Tapolcafő) tartozott, hívják/hívták „Kümögi” (Kő mögötti) hegynek. Az ehhez kapcsolódó határ-rész a „Kümögi dűlő”.⁴⁰

Kakatha (*locus*): az 1786-os térképen „Kakati dűlő”, „Kakati rét” szerepel, a helynévgyűjtésben is jól adatolt. Középkori kontinuitása bizonyítottan tekinthető.⁴¹

³⁶ BALOGH-ÖRDÖG 1987. 244. 54/166.

³⁷ 1458. DL 102537., 1470. DL 107007., 1471. DL 102589.,

³⁸ Az Első Katonai Felmérés térképszelvényén három malmot tüntettek fel. <http://mapire.eu/hu/map/collection/firstsurvey/> Letöltés ideje: 2014. november 20. Helynévgyűjtésben szintén ennyit lokalizálhatunk a középkori Atya területére. BALOGH-ÖRDÖG 1987. 242. 54/86., 89., 116.

³⁹ BALOGH-ÖRDÖG 1987. 241. 54/45., 49.

⁴⁰ Tapolcafővel kapcsolatban: Veszprém megye i. m. 229. 51/169.; Pápakovácsi-Atyán: BALOGH-ÖRDÖG 1987. 243. 54/142. A Kümögi hegy évszázadokon keresztül szőlőhegyként funkcionált.

⁴¹ BALOGH-ÖRDÖG 1987. 245. 54/193., 194.

RÉTEK

Sásos rét (*pratum*) szerepel az 1786-os térképen a Kis-Séd partján, Sás-rét néven.

Bechendalja (*locus, pratum*): a helynévgyűjtésben Atya területén „Becseny-út” szerepel Tapolcafő határán. Tapolcafőn „Becsen-domb”. A tapolcafői dombról lefutó, Atya területére eső rétről van szó.⁴²

Nyilas (*pratum*): a helynév csak az oklevél újkori másolatában olvasható.⁴³ Egyéb adat nem ismert. Az oklevél szövege szerint a rét a Kakatha-i határrészen van, ezért elképzelhető, hogy a helynévgyűjtésből ismert „Kakathi réttel” azonos.

UTAK

Az oklevél három utat említ. Az egyik Atyáról Pápára vitt. A másik, amit „Kovácsiút”-nak neveztek, Atyáról Kovácsiba tartott, a harmadik pedig a tapolcafői templomhoz. Szóba kerül még egy ösvény (*semita*), amit „Egyházútjának” mondtak. Talán az atyai templomhoz vezethetett.

A határrészek felsorolása feltehetőleg valamiféle logikus sorrendet követett, amit azonban a birtokot érintő teljes és pontos térképek, leírások hiányában nem tudunk rekonstruálni. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a belső telkektől kiindulva egyre távolodva vették sorra az egyes tartozékokat. A telkek után a vélhetően azok közelében lévő Kertalja és Borsószer következett, majd a távolabbi szántókkal folytatták.

AZ ÁTADOTT TERÜLET

Nézzük meg végül, mekkora részt adott át/vissza Atyai Ispán Kálmán Döbrési Istvánnak. Úgy véljük, nem egy korábbi állapot helyreállításáról volt szó. Tehát nem korábbi tartozékaikat kapták vissza a lakatlan belső telkek. Ebben az esetben ugyanis nem lett volna szükség ilyen részletesen meg-

⁴² Pápakovácsi-Atya: BALOGH-ÖRDÖG 1987. 242. 54/119.; Tapolcafő: BALOGH-ÖRDÖG 1987. 228. 51/152.

⁴³ DL 20410.

tározni a külső telki állományt. 1496-ban újonnan kapcsoltak a belső telkekhez szántókat, réteket nyilván annyit, amennyit Atyán elegendőnek vélték, és a többi, lakott telkekhez kapcsolódó szántókkal valószínűleg közel azonos mennyiségűt. 20 tagban 1–4 hold nagyságú földeket csatoltak különböző helyeken a két telekhez. Két nagyobbak számító (4 hold) földdarab mellett, az átlag a 2 hold nagyságú földterület volt (15 esetben). Mindösszesen 43 hold földet adtak át, tehát egy telekhez 21–22 hold esett. Ez nagyjából megfelelt az országos átlagnak⁴⁴ A szántókhoz három rét (Sásos-rét, Becsendalján rét, Kakatha) járult, amelyek nagyságát nem adták meg. Ezeken túl átadták egy erdő felét.

A pontosan lokalizálható területek ismeretében biztosra vehetjük, hogy nem összefüggő területet kapott Ispán Kálmán, hanem az atyai határban elszórtan, különböző helyeken jelölték ki a dűlőket. Nyilván figyelembe vették a földek minőségét, valamint alkalmazkodni kellett a lakott telkek szántóihoz, esetleg más művelési módokhoz. Sajnos ezekről többet nem tudunk.

Arra mindenesetre még fel kell hívni a figyelmet, hogy jóllehet Ispán Kálmán „jóindulatán” múlt az osztozkodás, a komolyabb jövedelmeket jelentő területekből, haszonvételekből nem kapott. A lakott telkek, a malom Döbrés István kezén maradtak.

Az Atyai rokonság a kismemesi famíliák tipikusnak mondható sorsát követte. Nem tudták jelentősen gyarapítani vagyonukat, beszorultak Atya birtok határai közé. A népesedő családban ez óhatatlanul feszültségekhez, konfliktusokhoz vezetett. Ezzel párhuzamosan és ettől nyilván nem függetlenül a birtok jobbágysai is megfogyatkoztak. Bár minden bizonnyal a lakatlan telkeket is hasznosították valamilyen módon (bérbe adták, legeltettek). Mindenesetre a XVI. század közepén, ekkor már nem gazdasági-társadalmi kényszerek, hanem a török fenyegetés hatására végleg elnéptelenedett a település.

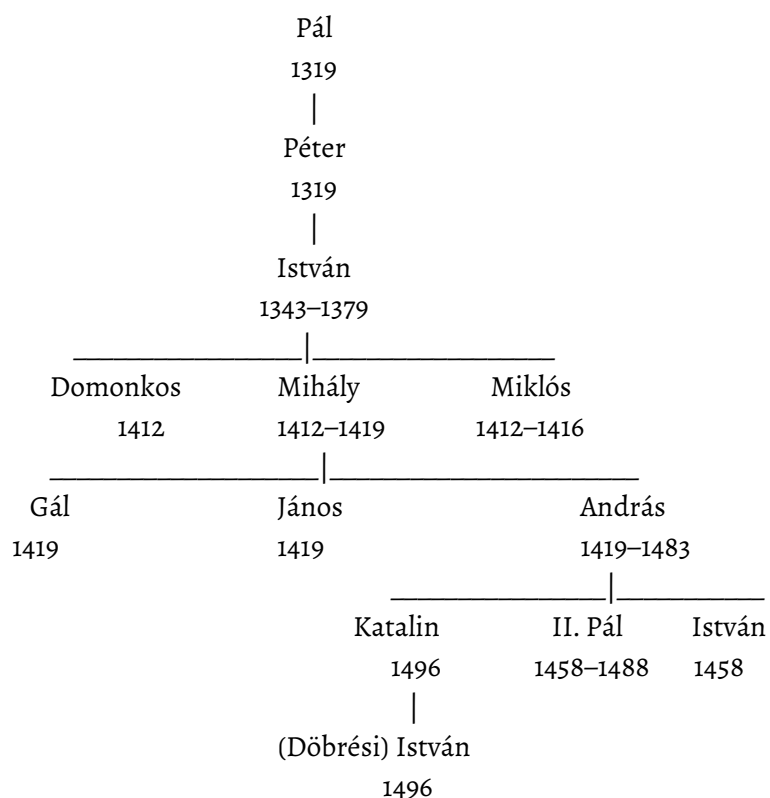
Éppen ezért tarthatjuk figyelemre méltónak, hogy jóllehet a terület évszázadokon keresztül nem rendelkezett saját lakossággal, bizonyos dűlők és rétek nevei átöröklődtek. Ez csak úgy képzelhető el, hogy bár nem élt senki Atyán, de nem volt teljesen elhagyatott. A határát használták, művelték, így

⁴⁴ Vö. SZABÓ István: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Budapest, 1975. 42. Késő középkori telekméretekhöz: NEUMANN 2003. 21. j.

a topográfiai megnevezések használatban maradtak. A dűlők nagyobb része, leginkább tulajdonosváltáskor, megművelőjének változásakor időről-időre új nevet kapott, néhány „szívósabb” azonban több mint ötszáz éven át megőrizte középkori elnevezését.

RÖVIDÍTÉSEK

DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
MNL VeML = Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára

Az Atyai család

A Besenyő-ág

Besenyő Mihály

~ Bászti Zsuzsanna

1457, †1469 E

János	Demeter	László	Erzsébet
1457	1457	1457	1469

Ispán-ág

Ispán Kálmán

1496–1503

Pál	Katalin
1496–1524	1496
János	
1524	

SUMMARY

IVÁN PETRIK

Sites and their belongings on Atya estate from the late Middle Ages

The author, a historian, is the director of the archives in Pápa. In this study he tries to introduce the settlement structure of a village called Atya situated close to Pápa in Veszprém county from the late Middle Ages. Besides using specialist literature, his findings are based on printed materials and original documents. In 1496, Kálmán Ispán and his relation, István Döbrési divided the village Atya between themselves, in the surroundings of which we can find two settlements destroyed before (Bachot, Boltháza). From the document issued after the division we can detect the inner part of the village (its street, site-structure, church), and the outer part as well (plough-lands, pastures, a mill, a forest). 21–22 Hungarian acres of plough-land belonged to each inner site. The author pointed out that the topographic names survived centuries, and a part of them he was able to identify with the help of a map from 1786. The story of Atya family started in 1319 which belonged to the smallholder noble class and fought to escape poverty throughout the 14–15th centuries.